

VARIA

1. Ἡ ἔννοια τῆς «Συμμετρίας» ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Ἐμπεδοκλέους.

Ἡ ἔκφρασις τοῦ A. BAUMANN, ὅτι Das Vollkommenste muss auch die vollkommenste Gestalt besitzen¹ διέπει ὁλόκληρον τὸ σύστημα τοῦ ἐξ Ἀκράγαντος Φιλοσόφου.

Ἐν πρώτοις ἡ ἔννοια τοῦ «Σφαίρου» ἀντιπροσωπεύει πάντοτε τὴν ἔννοιαν τῆς συμμετρίας, διότι ἐνέχει ἐν ἑαυτῇ ἀναλογίαν:

ἀλλὰ σφαῖρος ἦν καὶ <πάντοθεν> ἴσος ἑαυτῷ²

καὶ ὀνομάζει τοῦτον οὗτος κρύπτην ἁρμονίας:

οὕτως Ἀρμονίης πυκινῷ κρύφῳ ἐστήρικται

Σφαῖρος κυκλοτερὴς μονίῃ περιηγεί γαίων³.

Ἡ ἁρμονία κατ' αὐτὸν εἶναι μία συμμετρία τῶν στοιχείων, τῶν «ρίζωμάτων», δηλαδὴ τοῦ πυρός, τοῦ ἀέρος, τῆς γῆς καὶ τοῦ ὕδατος· πᾶν τὸ γιγνόμενον εἶναι ἀποτέλεσμα ἀριθμητικῶν ἀναλογιῶν, εἶναι ἡ «κρᾶσις συμμετρίας»⁴. Ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐξετάζει τὴν ἔννοιαν τῆς αἰσθήσεως καὶ ὀρίζει ταύτην ὡς «μεῖξιν ὁμοίων στοιχείων»⁵ (πβ. ΘΕΟΦΡ., Π. Αἰσθ. 9)· εἴτα θεωρεῖ τὴν αἰσθησιν τῆς ὁράσεως ὡς συγκειμένην ἐξ ἴσων μερῶν ὕδατος καὶ πυρός: ἄριστα δὲ κεκρᾶσθαι καὶ βελτίστην εἶναι τὴν ἐξ ἀμφοῖν ἴσων συγκειμένην⁶ (ΘΕΟΦΡ., Π. Αἰσθ. 8 κ. ἐξ. – Diels 50).

1. *Formen der Argumentation bei den Vorsokratichen Philosophen*, Würzburg, 1906, σ. 37.

2. Ἀπ. 29.

3. Ἀπ. 27 καὶ 28.

4. Παρ' Ἐμπεδοκλεῖ τὸ ὅμοιον διὰ τοῦ ὁμοίου γινώσκεται (ἀπ. 109) καὶ τούτου τὴν εὐρεσιν ἐπιζητεῖ: Παρμενίδης μὲν καὶ Ἐμπεδοκλῆς καὶ Πλάτων τῷ ὁμοίῳ <ἐν. ποιοῦσι τὴν αἰσθησιν> (ΘΕΟΦΡ., Π. Αἰσθ. 1 κ. ἐξ. καὶ Diels 499 κ. ἐξ.)· ἀλλὰ καὶ τὸ συναίσθημα ἀκόμη τοῦ ἡδέος δὲν εἶναι ἡ ἡ κρᾶσις ὁμοίων στοιχείων: ἡδεσθαι δὲ τοῖς ὁμοίοις κατὰ τε <τά> μόρια καὶ τὴν κρᾶσιν, λυπεῖσθαι δὲ τοῖς ἐναντίοις (πβ. ΘΕΟΦΡ., Π. Αἰσθ., 9 κ. ἐξ. ὡς καὶ 16 καὶ 23 κ. ἐξ. καὶ E. ZELLER, *Philos. d. Griechen I*, 729)· καί: Ἐμπεδοκλῆς τὰς ἡδονὰς γίνεσθαι τοῖς μὲν ὁμοίοις <ἐκ> τῶν ὁμοίων... τὰς δ' ἀλγηδόνας τοῖς ἐναντίοις (Diels 398), ἐπίσης: τὰς δὲ ἡδονὰς ἐξ οἰκείου κατὰ τὰς τῶν συγγενῶν καὶ ὁμοίων κρᾶσεις, τὰς δὲ ὀχλήσεις καὶ τὰς <ἀλγηδόνας ἐξ ἀνοικείου> (ΑΕΤ., V 28, D. 440).

5. Πβ. τὴν ἐξήγησιν τῆς αἰσθήσεως τῆς ὁράσεως παρὰ ΘΕΟΦΡΑΣΤῶ 7-8 (Diels 500), παρ' ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙ, Π. Αἰσθ., 2 437 b 9 καὶ παρὰ ΠΛΟΥΤΑΡΧῶ Π. ἄρεσκ., IV 9, 3· ἀντιθέτως ἡ μὴ καλὴ ὄρασις γίγνεται, ὅταν ἡ μεῖξις τῶν στοιχείων τυγχάνῃ ἀσύμμετρος: τὰς ὄψεις ὧν ἀσύμμετρος ἡ κρᾶσις... ἀμαυροῦσθαι (DIELS 178, 17).

6. Πβ. καὶ ἀπ. 23· ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ φαινομένῳ τῆς ἀναπνοῆς ἀνευρίσκει ὁ Ἐ. σχέσεις ἀναλογίας, πβ. ἀπ. 100: πάλιν ἐκπνέει ἴσον ὀπίσσω. Ἐπίσης ἐν τῇ περὶ ἀπορροῶν αὐτοῦ θεωρία τοποθετεῖ τὴν ἐξήγησιν τοῦ φαινομένου τῆς ἑλξεως τοῦ σιδήρου ἐκ τοῦ μαγνήτου· αἱ ἀπορροαὶ αἱ ὁποῖαι διαφεύγουσιν ἐκ τοῦ μαγνήτου πρὸς τὸν σίδηρον καὶ ἀντιθέτως ἔχουσι σύμμετρον κατασκευὴν: περὶ τῆς Ἡρακλείας λίθου διὰ τί ἔλκει τὸν σίδηρον. Ἐ. μὲν ταῖς ἀπορροαῖς ταῖς ἀπ' ἀμφοτέρων καὶ τοῖς πόροις τοῖς τῆς λίθου συμμέτροις οὖσιν ταῖς ἀπὸ τοῦ σιδήρου τὸν σίδηρον φέρεσθαι λέγει πρὸς τὴν λίθον (DIELS, *Frs. d. Vors. A.* 89, 10, σ. 306). Πβ. ἐπίσης τὰ περὶ ἀπορροῆς παρὰ ΠΛΑΤΩΝΙ, *Μένων*, 76 c. Ἄξιον ἔτι σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ Ἐ. ὀρίζει τὴν ἔννοιαν τοῦ χρώματος ὡς ἐξῆς: ἀπορροή σχημάτων ὄψει σύμμετρος καὶ αἰσθητός.

Ἐν ὀλίγαις λέξεσιν πᾶν φαινόμενον αἰσθήσεως δὲν εἶναι τι ἄλλο ἢ τὸ «σύμμετρον τῶν πόρων πρὸς τὰς ἀπορροάς⁷»: ὁλως γὰρ ποιεῖ τὴν μίξιν τῇ συμμετρίᾳ τῶν πόρων (ιδέ DIELS 178, 5-180, 87, 16.90, 39): εἴτα ὁ Ἐμπεδοκλῆς ἐξετάζει τὴν ἔννοιαν τῆς νοήσεως ἧτις γίνεται κατ' αὐτὸν διὰ τῶν ὁμοίων: τὸ μὲν γὰρ φρονεῖν εἶναι τοῖς ὁμοίοις, τὸ δ' ἀγνοεῖν τοῖς ἀνομοίοις (ΘΕΟΦ. Π. αἰσθ., 10): θεωρεῖ δὲ οὗτος τελείαν γνῶσιν ἐκείνην, ἧτις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς μείξεως ἴσων στοιχείων: ὅσοις μὲν οὖν ἴσα καὶ παραπλήσια μέμικται καὶ μὴ διὰ πολλοῦ μὴδ' αὖ μικρὰ μὴδ' ὑπερβάλλοντα τῷ μεγέθει, τούτους φρονιμωτάτους εἶναι καὶ κατὰ τὰς αἰσθήσεις ἀκριβεστάτους: ἀντιθέτως, ἐὰν ἡ μίξις δὲν ἤθελε γίνεαι ἐξ ὁμοίων καὶ ἴσων μερῶν, τότε οἱ ἄνθρωποι γίνονται ἀφρονέστατοι ...: ὅσοις δ' ἐναντίως, ἀφρονεστάτους, καὶ ὧν μὲν μανὰ καὶ ἀραιὰ κεῖται τὰ στοιχεῖα, νοθροὺς καὶ ἐπιπόνους: ὧν δὲ πυκνὰ καὶ κατὰ μικρὰ τεθραυσμένα, τοὺς δὲ τοιούτους ὀξεῖς: φερομένους καὶ πολλοῖς ἐπιβαλλομένους ὀλίγα ἐπιτελεῖν διὰ τὴν ὀξύτητα τῆς τοῦ αἵματος φορᾶς: οἷς δὲ καθ' ἐν τι μόριον ἢ μέση κράσις ἐστὶ, ταύτη σοφοὺς ἐκάστους εἶναι: διὸ τοὺς μὲν ῥήτορας ἀγαθοὺς, τοὺς δὲ τεχνίτας, ὡς τοῖς μὲν ἐν ταῖς χερσί, τοῖς δὲ ἐν τῇ γλώττῃ τὴν κράσιν οὖσαν ὁμοίως δ' ἔχειν καὶ κατὰ τὰς ἄλλας δυνάμεις (ΘΕΟΦ. Π. αἰσθ., 11).

Τέλος ὁ Ἐμπεδοκλῆς καὶ τὸ φαινόμενον ἀκόμη τοῦ ὕπνου δέχεται ὡς ψῦξιν συμμετρικὴν τοῦ αἵματος: ἀντιθέτως, ἐὰν ἡ ἀνωτέρω ψῦξις δὲν εἶναι συμμετρικὴ, τότε ἔχομεν τὸ φαινόμενον τοῦ θανάτου: Ἐ. τὸν μὲν ὕπνον καταψύξει τοῦ ἐν τῷ αἵματι θερμοῦ σύμμετρω γίνεσθαι, τῇ δὲ παντελεῖ θάνατον (ΑΕΤ. V 24, 2 DIELS 435). Ἐπίσης κατὰ τινα πληροφορίαν τοῦ ΑΕΤΙΟΥ (V 19,5 DIELS 430) ζῶα συγκείμενα ἐξ ἴσων μερῶν στοιχείων δύναται νὰ γεννηθῶσιν εἰς ὅλας τὰς χώρας τῆς γῆς⁸.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφὲς καθίσταται, ὅτι πᾶν τὸ γινόμενον καὶ ὑπάρχον δὲν εἶναι ἡ ἢ «κράσις συμμετρίας», τουτέστι μίξις ἐκ τῶν μερῶν τῶν τεσσάρων ἀρχικῶν στοιχείων, λαμβανομένων πάντοτε κατ' ἀναλογίαν καὶ ἀριθμητικῶς.

Θὰ ἡδύνατό τις προσέτι νὰ γράψῃ πολλὰ καὶ καλὰ περὶ τῆς ἀνωτέρω ἐννοίας, ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἀποτελοῦν ἀντικείμενον τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν.

2. Παρατηρήσεις εἰς ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου

1. Ἐν τοῖς ἀποσπάσμασι 119 καὶ 78 τοῦ Ἡρακλείτου παρατηρεῖ τις τὴν στενὴν σχέσιν

7. Χαρακτηριστικὸν τυγχάνει ὅτι οὐδεμία ἀνάμειξις ὑγρῶν κατὰ τὸν Ἐμπεδοκλέα εἶναι δυνατὴ, ἐὰν δὲν ὑπάρχωσιν εἰς αὐτὰ συμμετρικοὶ πόροι:

Πβ. ἀπ. 90 ὡς γλυκὺ μὲν γλυκὺ μάρπτε, πικρὸν δ' ἐπὶ πικρὸν δρυσεν
ὀξὺ δ' ἐπ' ὀξὺ ἔβη, δαερὸν δ' ἐποχεῖτο δαερῶ
ἐπίσης καὶ οἶνω... μᾶλλον ἐνάρθμιον, αὐτὰρ ἐλαίῳ
οὐκ ἐθέλει. (ἀπ. 91).

Ἰδὲ ἐπίσης καὶ τὸ τοῦ ΘΕΟΦΡΑΣΤΟΥ, π. Αἰσθήσεως 12: ὁλως γὰρ ποιεῖ τὴν μίξιν τῇ συμμετρίᾳ τῶν πόρων: διόπερ ἔλαιον μὲν καὶ ὕδωρ οὐ μείγνυσθαι (πβ. ἀπ. 91), τὰ δὲ ἄλλα ὑγρά καὶ περὶ ὧν δὴ καταριθμεῖται τὰς ἰδίας κράσεις, ὥστε πάντα τε αἰσθήσεται καὶ ταῦτόν ἐσται μίξις καὶ αἰσθήσις καὶ αὐξήσις: πάντα γὰρ ποιεῖ τῇ συμμετρίᾳ τῶν πόρων, ἐὰν μὴ προσθῇ τινα διαφορὰν (Πβ. καὶ E. ZELLER, *Die Philos. d. Griechen* I⁴, 693).

8. Ἐν τοῖς ἀποσπάσμασι 96 καὶ 98 ἀναφέρονται πρῶτον μὲν τὰ περὶ συστάσεως τῶν ὀστέων, ὅτι δηλ. δεόν νὰ ἐπιτελεσθῇ αὕτη διὰ τῆς μείξεως τῶν τεσσάρων στοιχείων κατόπιν διαφορῶν ἀναλογιῶν τῶν μερῶν αὐτῶν καὶ δεύτερον (98,4) τὰ περὶ σαρκὸς καὶ αἵματος: ὅτι δηλαδὴ ἀμφοτέρω ταῦτα ἀποτελοῦσι σύνθεσιν τῶν μνημονευθέντων στοιχείων, πάλιν κατόπιν ἀναλογιῶν. Ἐπίσης καὶ τὸ ἐξῆς χωρίον: διὰ δὲ συμμετρίας τῆς κράσεως τὸν τοῦ ἄρρενος καὶ τοῦ θήλεος περιέχειν λόγον (DIELS 172, 70) δηλοῖ τὴν ἔννοιαν τοῦ λόγου, τουτέστι τῆς ἀναλογίας κτλ.

τοῦ νοήματος τούτων καὶ καθ' ἡμᾶς δὲ θὰ ἀπετελοῦν ταῦτα χωρίον ὁμοιογενὲς εἰς τὸ περὶ «φύσιος» ἔργον τοῦ Ἡρακλείτου. Ἐν τοῖς ἐξῆς θὰ προσπαθήσωμεν νὰ σχολιάσωμεν τὰ ἀνωτέρω ἀποσπάσματα, ἂν καὶ ταῦτα ἔχουσι δεόντως ἐπεξεργασθῇ ὑπὸ νεωτέρων ἐρευνητῶν ἀλλὰ κατ' ἄλλον βεβαίως τρόπον⁹.

Ἐν τῷ 119ω ἀποσπάσματι μνημονεύονται τὰ ἐξῆς: Ἡθος ἀνθρώπῳ δαίμων· τὸ ἦθος ἐνταῦθα ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ χαρακτήρος· καὶ χαρακτήρα νοοῦμεν τὸ σύνολον τῶν ψυχικῶν ιδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου, αἵτινες προσδιορίζουσι τὰς πράξεις αὐτοῦ, ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ὁ μόνιμος τρόπος τοῦ πράττειν. Αἱ ψυχικαὶ ὁμῶς ιδιότητες ἀπορρέουσι πᾶσαι ἐκ τῆς παγκοσμίου ψυχῆς, ἥτοι τῆς ψυχῆς τοῦ Σύμπαντος· καὶ ψυχὴν τοῦ Σύμπαντος καλεῖ ὁ Ἡράκλειτος τὴν ἐννοίαν τοῦ «ἀρχεγόνου πυρός», τοῦ Θεοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ ἐννοία ἀντιπροσωπεύεται ἐνταῦθα διὰ τῆς λέξεως δαίμων¹⁰. Ἐπομένως ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀνθρώπου, ἡ σταθερὰ δηλαδὴ κατευθύνσις τῆς βουλήσεως αὐτοῦ πηγάζει ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ σύμπαντος, ἥτοι τοῦ Θεοῦ.

Ἐν τῷ 78ω ἀποσπάσματι τοῦ Ἡρ. μνημονεύονται τὰ κάτωθι: Ἡθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνώμας¹¹, θεῖον δὲ ἔχει. Ἐν τῷ μνημονευθέντι ἀποσπάσματι ὁ Ἡρ. συμπληροῖ καὶ ὀλοκληρῶναι τὴν σκέψιν αὐτοῦ. Ἐνταῦθα φαίνεται, ὅτι ἀρνεῖται εἰς τὸν ἀνθρώπινον χαρακτήρα τὴν δυνατότητα τῆς γνώσεως τοῦ ἀληθοῦς καὶ γενικῶς τὴν ἱκανότητα, ὅπως πράξῃ οὗτος τὸ ὀρθόν. Κατ' αὐτὸν αἱ ψυχικαὶ ἐκεῖναι ιδιότητες, αἵτινες ἀπορρέουσιν ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ Σύμπαντος, καὶ ἀπαρτίζουν τὸν χαρακτήρα τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις πάλιν ἔχει τὸ κέντρον αὐτοῦ εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ψυχὴν, θὰ ἔδει τὴν κατευθύνωσι τοῦτον εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἀληθοῦς καὶ εἰς τὴν ὀρθὴν ὁδὸν τοῦ πράττειν, ἀλλὰ πάντα ταῦτα δυστυχῶς δὲν προσφέρονται διὰ τὸν ἀνθρώπον εἰ μὴ μόνον διὰ τὸ θεῖον.

Ὁ Ἡρ. θεωρεῖ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς μοῖραν τοῦ θείου πυρός (τῆς παγκοσμίου ψυχῆς), ἥτις εὐρίσκεται ἐγκλωβισθεῖσα ἐντὸς αὐτοῦ τοῦ σώματος: ὅτε μὲν γὰρ ἡμεῖς ζῶμεν, τὰς ψυχὰς ἡμῶν τεθνάναι καὶ ἐν ἡμῖν τεθάφθαι, ὅτε δὲ ἡμεῖς ἀποθνήσκομεν τὰς ψυχὰς ἀναβιοῦν καὶ ζῆν (ΣΕΞ. ΕΜΠ. πρὸς Πυρρ. ΙΙΙ, 230) καὶ ἐκεῖ διαμένουσα καθ' ὅλην τὴν διάρκειαν τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπόλλυσι τὴν θεῖαν ιδιότητα, ἣν πρότερον εἶχεν, ὡς συνηνωμένη μετὰ γῆινων στοιχείων καὶ ἀποθνήσκει, δηλ. τὸ θεῖον πῦρ σβέννυται, διὰ τοῦτο ἀκριβῶς ὁ ἀνθρώπος, καίτοι ἔχει τὸ θεῖον (τὴν ψυχὴν) ἐντὸς αὐτοῦ, βαδίζει πρὸς τὴν ἀναλογίαν καὶ εἰς τὴν ἀσαφεῖ τῶν πραγμάτων γνῶσιν¹². καὶ μόνον, ὅταν ὁ ἀνθρώπος ἀποθάνῃ τὸ εὐρισκόμενον ἐντὸς αὐτοῦ θεῖον πῦρ ἀνάπτει¹³, δηλαδὴ ἡ μέχρι πρό ὀλίγου

9. Bruno SNELL, *Die Sprache Heraklits: Hermes* 61 (1926), σ. 363 κ. ἐξ. Ἰδὲ καὶ E. HOFFMANN, *Die Sprache und die archaische Logik*, Tübingen, 1925. – O. GIGON, *Untersuchungen zu Heraklit*, Leipzig, 1935 καὶ ἐν ἀποσπ. 78 καὶ 119 – Περὶ τοῦ ἀπ. 119, πβ. καὶ τὰς σκέψεις τοῦ HEIDDEGER.

10. Ὅτι ἡ λ. «δαίμων» ἔχει πλὴν τῆς σημασίας τοῦ θείου καὶ πλείστας ἀκόμη σημασίας, ὡς τὴν τῆς τύχης, εἶναι γνωστόν. Τὰ τοιαῦτα ὑπάρχουσιν ἐν ἀφθονίᾳ παρὰ E. ROHDE, *Psyche*, Tübingen, 1910 (5η + 6η ἐκδοσις).

11. Ὁ W. JAEGER ἐν *Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford 19..7, σ. 233 θεωρεῖ τὴν «γνώμην» ὡς γνῶσιν τοῦ μέτρου καὶ σχετίζει τούτην διὰ τῶν ἀποσπασμάτων 30 καὶ 31· ὅτι δὲ ἡ γνώμη ἔχει τὴν σημασίαν τῆς γνώσεως πβ. ἐν Θεόγνιδι στίχ. 1171: Γνώμην Κύρνε Θεοὶ θνητοῖσι διδοῦσιν ἄριστον / ἀνθρώποις· γνώμη πείρατα παντός ἔχει.

12. A. N. ZOUMPOS, *Die metaphysische Bedeutung des Wortes "Αδης bei Herakleitos: Actes du Xème Congrès International de Philosophie*, Τόμος 12ος, σ. 54.

13. A. N. ZOUMPOS, *Interprétation philosophique du vingt sixième fragment d'Héraclite: Revue des Études Grecques* 59-60 (1946-47), σ. 5.

τεθνεῶσα ψυχὴ ζῇ καὶ ἐλευθεροῦται τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος· λίαν παραστατικῶς διδάσκει ὁ Ἡρ., ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶναι θεοὶ θνητοί, οἱ δὲ θεοί, ἄνθρωποι ἀθάνατοι, οἵτινες ζῶσι διὰ τοῦ θανάτου τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀποθνήσκουσι διὰ τῆς ζωῆς ἐκείνων¹⁴. ἔπομένως καὶ συμφώνως πρὸς τὴν θεωρίαν τῆς ῥοῆς¹⁵ οὐδεμία ψυχὴ δύναται νὰ μείνῃ αἰωνίως ἐν σημείῳ τινί, ἀλλ' ὑπάρχει ἀνάγκη ἀλλαγῆς¹⁶. ἔπομένως ὁ Θεὸς θὰ ἔδει ὑπὸ τὴν μορφήν τῆς ψυχῆς – πυρὸς νὰ κατευθύνῃ ἐκάστου τὰς πράξεις καὶ συνεπῶς τόσον ἢ νόησις ὅσον καὶ ἡ βούλησις αὐτοῦ νὰ ἐξησφάλιζον εἰς τὸν ἄνθρωπον τὴν γνῶσιν καὶ τὴν πράξιν τοῦ ὀρθοῦ, πλὴν ὁμως διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους, καθ' οὓς ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ἀποθνήσκει ζῶντος ἔτι τοῦ ἀνθρώπου, δὲν ἐπιτυγχάνονται τὰ ἀνωτέρω, διότι τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἄνθρωποι δὲ ἃ μὲν ἄδικα ὑπείληψαν ἃ δὲ δίκαια (ἀπ. 102).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σαφές καθίσταται, ὅτι ὁ Ἡρ. θεωρεῖ τὴν νόησιν καὶ τὴν βούλησιν τοῦ ἀνθρώπου ἀνεξαρτήτους τῆς θείας Οὐσίας, ἂν καὶ θὰ πῦχτο οὗτος, ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐξηρτάτο παντάπασιν ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ παρὰ τὰ διαμαρτυρίας αὐτοῦ πάντες οἱ ἄνθρωποι δὲν ἀκολουθοῦσι τὸν κοινὸν καὶ θεῖον λόγον, ἐνῶ κατ' αὐτὸν θὰ ἔδει ἔπεσθαι τῷ < ξυνῶ, τουτέστι τῷ > κοινῷ ξυνός γάρ ὁ κοινός (ἀπ. 2). Ταῦτά ἐστιν ἱκανά, ἵνα δείξωσι ὅτι ὁ χαρακτήρ τοῦ ἀνθρώπου ἀδυνατεῖ νὰ ὁδηγήσῃ τὴν βούλησιν αὐτοῦ εἰς πράξεις ὀρθάς, διότι ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου δὲν γινώσκει τὸν «θεῖον λόγον» καὶ πράττει ἔπομένως οὗτος κατὰ τὸν «ἀνθρώπειον».

2. Ἐν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Ἡρακλείτου μνημονεύονται τὰ ἑξῆς: *ὁ κόσμος λόγους ἤκουσα, οὐδεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφὸν ἐστὶ πάντων κεχωρισμένον*¹⁷. Εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστὸν, ὅτι ἡ κοσμογόνος αὐτοῦ Ἀρχὴ εἶναι τὸ πῦρ ἐκ τοῦ ὁποῖου τὰ πάντα συνεστάναι καὶ εἰς τοῦτο ἀνακúεσθαι¹⁸, τουτέστιν, ὅτι ὁ Θεὸς καὶ ὁ κόσμος εἶναι ἐν καὶ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα (Panthéismus): ὁ Θεὸς καθ' Ἡράκλειτον εἶναι *ἡμέρη εὐφρόνη, χειμὼν θέρος, πόλεμος εἰρήνη, κόρος λιμός*¹⁹. Ἐπομένως τὸ Θεῖον κατ' αὐτὸν ἀλλοιοῦται συνεχῶς καὶ ποικίλας ὀνομασίας λαμβάνει, εἶναι συγχρόνως τοῦτο «ἐν καὶ πολλά»: ὁ Θεὸς ἔναντι τοῦ κόσμου, κατὰ τὴν Πανθεϊστικὴν ἀντίληψιν, εἶναι *Natura - naturans*, ἥτοι, ὅτι τὸ Θεῖον εἶναι «εἶδος» καὶ κινουσα δύναμις καὶ ὅτι ὁ κόσμος ἔναντι τοῦ Θεοῦ, δὲν εἶναι ἡ αὐτὴ αὐτὴ ἡ Θεία οὐσία ὡς ὕλη, ἥτοι ὡς κόσμος κεκινημένος (*Natura - naturata*)²⁰.

Νῦν δὲ ἂς ἐξετάσωμεν τὸ ἐν ἀρχῇ μνημονευθὲν ἀπόσπασμα: ὁ Ἡράκλειτος διὰ τῆς ἐννοίας σοφὸν νοεῖ τὴν ἐννοιαν τοῦ Θεοῦ, ἥτοι, ὅτι τοῦτο πρέπει νὰ εἶναι ἀμιγὲς παντὸς πράγματος, ἢ ὡς θὰ ἔλεγεν ὁ Ἀναξαγόρας διὰ τὸν Νοῦν, ὅτι νοῦς δὲ ἐστὶν *ἄπειρον καὶ αὐτοκρατὲς καὶ μέμικται οὐδενὶ χρήματι*²¹ καὶ ἔπομένως μὴ ὑποκείμενον (= τὸ Θεῖον) εἰς

14. Ἀπ. 62: *ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες*.

15. ΑΡΙΣΤ. Π. Οὐρανοῦ III, 1, 298 b 29: *οἱ δὲ τὰ μὲν ἄλλα πάντα γίνεσθαι τε φασὶ καὶ ῥεῖν, εἶναι δὲ παγίως οὐδέν*.

16. ΣΤΟΒΑΙΟΥ, Ἐκλογαὶ I 906: *Ἡράκλειτος μὲν γὰρ ἀμοιβὰς ἀναγκαίας τίθεται ἐκ τῶν ἐναντίων, ὁδὸν τε ἄνω καὶ κάτω διαπορεύεσθαι τὰς ψυχὰς ὑπέιληφε καὶ τὸ μὲν τοῖς αὐτοῖς ἐπιμένειν κάματος εἶναι, τὸ δὲ μεταβάλλειν φέρειν ἀνάπαισιν*.

17. Ἀπ. 108.

18. ΔΙΟΓ. ΛΑΕΡΤ. IX, 7.

19. Ἀπ. 67.

20. Ὑπὸ τὴν αὐτὴν πὼς ἐννοιαν θὰ ἐκλάβωσιν ἀργότερον τὰ ἀνωτέρω, οἱ Giordano BRUNO (1548-1600) καὶ SPINOZA (1632-1677).

21. Ἀπ. 12.

μεταβολήν καὶ εὐρισκόμενον *κεχωρισμένον* τῶν ἄλλων πραγμάτων καὶ συνεπῶς ἀμετάβλητον. Διὰ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων φαίνεται ὁ Ἡρ. ὡς ὁπαδὸς τοῦ πανθεϊσμοῦ ἀφ' οὗ τοποθετεῖ τὸ Θεῖον, ὡς «ἐνδοκόσμον»²², ἥτοι, ὅτι τοῦτο εἶναι *ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἑνὸς πάντα*²³, ἐν ᾧ συγχρόνως πιστεύει, ὅτι εἶναι δυνατόν ὁ κόσμος νὰ περιέχεται ἐν τῷ Θεῷ, χωρὶς ὅμως ὁ Θεὸς νὰ ταυτίζεται μετὰ τοῦ κόσμου (Panentheismus), διότι ὡς δεικνύεται ἐκ τοῦ 108ου ἀποσπάσματος, τὸ Θεῖον ἐνταῦθα δὲν ὑπόκειται ἐν τοῖς πράγμασι καὶ ἐπομένως εἶναι τοῦτο ἀμετάβλητον, καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀπόλυτον, «ὑπερβατικόν», ἥτοι μακρὰν πάσης συναφείας καὶ ἀναμείξεως, ἐποπτεύον πάντοτε διὰ τὴν εὐρυθμον λειτουργίαν σύμπαντος κόσμου, ὡς «ἕτερον» τῶν ἄλλων πραγμάτων· διὰ τῶν μνημονευθέντων διαγράφεται ἐν τῷ ἀνωτέρῳ ἀποσπάσματι ἀμυδρῶς πῶς ἡ θεωρία τοῦ «Πανενθεϊσμοῦ» (Panentheismus, ἡ ὑπὸ τοῦ Krause (1781-1832) τὸ πρῶτον διατυπωθεῖσα²⁴.

3. Ἀνσελμος ὁ Καντερβουρίας καὶ Ζήνων ὁ ἐκ Κιτίου.

Ἐν τῇ βραχείᾳ ταύτῃ ἀνακοινώσει, θὰ παρατηρήσωμεν, ὅτι ἐν τινι ἀποδείξει, ἣν ἐχρησιμοποίησεν ὁ Ἀνσελμος ὁ Καντερβουρίας (1033-1109) διὰ τὴν ὑπαρξίν τοῦ θείου, δύναται νὰ εὑρῇ τις ἐν αὐτῇ σπέρματα ὁμοίων συλλογισμῶν τοῦ ἐκ Κιτίου Ζήνωνος τοῦ Στωϊκοῦ (336-264), ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀπόδειξιν περὶ ὑπάρξεως τῶν Θεῶν. Εἶναι τοῖς πᾶσι γνωστόν, ὅτι ὁ Ἀνσελμος θεωρεῖται ὁ εἰσηγητὴς τῆς ἀπὸ Καντίου λεγομένης ὄντολογικῆς ἀποδείξεως²⁵, δι' ἧς ἀποδεικνύει οὗτος τὴν ὑπαρξίν τοῦ Θείου. Ὁ Κάντιος βεβαίως ἔλεγε τὴν ὡς ἄνω ἀπόδειξιν, ὁ δὲ σύγχρονος τοῦ Ἀνσελμου, μοναχὸς ἐν τῷ μοναστηρίῳ «*Mar - Moutier*» καὶ κόμης τοῦ Montigny, GAUNILON, ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ *Pro insipiente*, ἀπέδειξε τὴν σφαλερὰν τοῦ Ἀνσελμου μέθοδον.

Ἄλλ' ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, δὲν θὰ ἔδει νὰ θεωρεῖται ὁ Ἀνσελμος ὁ κατ' ἐξοχὴν εἰσηγητὴς τῆς λεγομένης ὄντολογικῆς μεθόδου, ἀλλ' ὁ ἐκ Κιτίου Ζήνων. Ἐν τινι χωρίῳ τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ (πρὸς *Μαθημ.*, IX, 133) ἀναφέρονται τὰ ἑξῆς: Ζήνων δε καὶ τοιοῦτον ἡρώτα λόγον τοὺς θεοὺς *εὐλόγως ἂν τις τιμῶη· τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἂν τις εὐλόγως τιμῶη· εἰσὶν ἄρα θεοί*. Ἐνταῦθα ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικός φρονεῖ, ὅτι ὁ Ζήνων δέχεται τὴν ὑπαρξίν τῶν Θεῶν, διότι ὑπάρχει σήμερον ἡ λατρεία καὶ ἡ τιμὴ εἰς τούτους· εἶναι πολὺ λογικόν, λέγει, νὰ ὑπάρχῃ λατρεία καὶ τιμὴ εἰς τοὺς Θεοὺς, ἐπειδὴ ἀκριβῶς ὑπάρχουσιν οὗτοι, ἐνῶ θὰ ἦτο παράλογον νὰ τιμῶμεν τούτους, ἐὰν οὗτοι δὲν ὑπῆρχον: τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἂν τις εὐλόγως τιμῶη. Ἐκ τῆς ἐννοίας τῆς λατρείας συμπεραίνει οὗτος τὴν ὑπαρξίν τῶν Θεῶν· ἐκεῖνο τὸ ὅποῖον ἐνταῦθα οὗτος πρόκειται νὰ ἀποδείξῃ, ἥτοι τὸ ἀποδεικτέον, ἐκλαμβάνεται ἤδη ὡς ἀποδεδειγμένον.

Τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς πράττει καὶ ὁ Ἀνσελμος ἐν τῷ *Proslogium*²⁶ αὐτοῦ, ὅστις παραδέχεται, ὅτι ἐκ τῆς ἐννοίας τοῦ Θεοῦ, ἣν ἔχει ὁ ἄνθρωπος ἐν τῷ νῷ αὐτοῦ (*esse in intellectu*) δύναται νὰ συμπεράνῃ οὗτος καὶ τὴν ὑπαρξίν ἐκείνου (*esse in re*)· λέγει δηλαδή, ἀφ' οὗ

22. Ἰδὲ καὶ E. ZELLER, *Philos. d. Griechen* I, 2 σ. 668 κ. ἑξ. – Th. GOMPERZ, *Griech. Denker* I, 53.

23. Ἀπ. 10.

24. K. C. F. KRAUSE, *System d. Philosophie* 1889 (2α ἐκδοσις).

25. Περιττὸν νὰ τονισθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ μέθοδος αὕτη δὲν εἶναι ὄντολογικὴ ἀπόδειξις ἀφ' οὗ προχωρεῖ τις ἐκ τῆς νοήσεως εἰς τὴν ὑπαρξίν, διότι ἡ οὐσία τοῦ Θείου εἶναι ἄγνωστος ἡμῖν· ἐπομένως ἡ ἀπόδειξις αὕτη ἀναχωρεῖ οὐχὶ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ τουναντίον ἐκ τῆς ἐννοίας ἐκείνου, ὅπως ἀκριβῶς αὕτη παρίσταται εἰς τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν.

26. Ἰδὲ τὴν ἀπάντησιν, εἰς τοὺς ἰσχυρισμοὺς τοῦ Ζήνωνος, τοῦ Διογένοους τοῦ Βαβυλωνίου, παρὰ τῷ ΣΕΞΤῳ τῷ ΕΜΠΕΡΙΚῳ (πρὸς *Μαθημ.* IX, 134-136).

υπάρχει τὸ ὑψιστον ὄν ἐν τῇ παραστάσει, ἣν σχηματίζει ὁ ἀνθρώπινος νοῦς, πῶς εἶναι δυνατόν νὰ μὴ ὑπάρχη καὶ ἐν τῇ πραγματικότητι, διότι ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ, τοῦ ὑπάρχοντος πράγματι, περιέχει ἐν ἑαυτῇ τὴν παράστασιν τοῦ Θεοῦ, ὅστις ὑπάρχει ἐν ἡμῖν· ἔπειτα θὰ ἦτο ἄτοπον ὁ Θεὸς νὰ ὑπάρχη μόνον ἐν τῇ παραστάσει καὶ οὐχὶ ἐν τῇ πραγματικότητι. Ἀφ' οὗ λοιπὸν τὸ ἐν τῇ πραγματικότητι ὑπάρχον εἶναι ἀνώτερον τοῦ ἐν τῇ παραστάσει ὑπάρχοντος, ἔπεται ὅτι, τὸ μείζον θὰ ἔδει νὰ περιέχη καὶ τὸ ἔλασσον. Ἐνταῦθα σαφῶς δείκνυται, ὅτι τὸ ἀποδεικτέον ἐκλαμβάνεται ὡς ἀποδεδειγμένον, καθ' ὅτι τόσον ἡ νόησις, ὅσον καὶ ἡ ὑπαρξις συμπίπτουν. Ἀλλ' ἀμφότερα τὰ ἀνωτέρω εἰσὶ σοφίσματα, τόσον τοῦ Ζήνωνος, ὅσον καὶ τοῦ Ἀνσέλμου τὸ «τιμητικῶς ἔχει» τοῦ Ζήνωνος, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τοὺς Θεούς, δὲν ἀποδεικνύει τὴν ὑπαρξιν ἐκείνων, ὅπως καὶ παρὰ Ἀνσέλμῳ ἡ νόησις δηλονότι ἐννοίας τινὸς δὲν προδικάζει καὶ τὴν ὑπαρξιν ἐκείνης.

Ὁ Ζήνων ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Σέξτου τοῦ Ἐμπειρικοῦ ἀποδέχεται τὴν ὑπαρξιν τῶν Θεῶν, δηλαδή τὸ ἀποδεικτέον ἐνταῦθα ἐκλαμβάνεται ὡς ἀποδεδειγμένον, ἡ δὲ ἔννοια τῆς λατρείας ἐπακολουθεῖ ὡς συνέπεια φυσικῇ· ὑπάρχει τι καὶ διὰ τοῦτο τιμῶ καὶ λατρεύω, ἄλλως θὰ ἦτο ἄτοπον, διότι, ἐάν ἡ ὑπαρξις τῶν Θεῶν δὲν ἦτο πρότασις ἀποδεδειγμένη, ἀλλὰ ἀποδεικτέα καὶ ἐπομένως ἀνύπαρκτος, τότε τίνα θέσιν θὰ εἶχεν ἡ λατρεία, ἀφ' οὗ δὲν γνωρίζομεν, ἐάν οὗτοι ὑπάρχωσι τοὺς δὲ μὴ ὄντας οὐκ ἂν τις εὐλόγως τιμῶ; Ἀλλ' ἡ δικαιολογία αὕτη τοῦ Ζήνωνος δὲν ἀλλοιοῖ τὸν χαρακτηρισμὸν ὡς σοφίσματος τοῦ ἀνωτέρω.

A. N. ΖΟΥΜΠΟΣ
(Ἀθῆναι)